

В. П. Шеремета,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ НАРОДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ТРУДНОЩІ ТА ПЕРЕВАГИ ЖИТТЯ ВДОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ)

У статті розглядається поняття соціального стереотипу та лексико-стилістичні засоби його вираження для зображення мовообразу жінки-вдови в українських народних піснях.

Ключові слова: *стереотип, соціальний стереотип, мовна картина світу семантична опозиція.*

В статье рассматривается понятие социального стереотипа и лексико-стилистические средства его выражения языкового образа женщины-вдовы в украинских народных песнях.

Ключевые слова: *стереотип, социальный стереотип, языковая картина мира, семантическая оппозиция.*

The concept of a social stereotype is being studied in the article. Also, lexical and stylistic means of its expression are being considered in the depiction of a verbal image of widow in the Ukrainian folk songs.

Key words: *stereotype, social stereotype, linguistic picture of the world, semantic opposition.*

В останні десятиліття науковці дедалі більше цікавляться проблемою стереотипу. Стереотипи стали **об'єктом** дослідження не лише лінгвістів, вони розглядаються у працях соціологів, етнографів, когнітологів, психологів, етнопсихологів, психолінгвістів, етнопсихолінгвістів, культурологів, філософів, зокрема: У. Ліппманн, І. Кон, Г. Таффел, Ж. Коллен, Ю. Апресян, В. Рижков, Ю. Сорокін, Ю. Прохоров, В. Маслова, В. Красних, О. Міхеев, С. Толстая, В. Телія, Є. Бартмінський, А. Байбурін, Г. Батигін, Л. Гуслякова та ін. Серед українських мовознавців соціомовні стереотипи та дотичні до них поняття (національні концепти, лінгвокультурами) досліджують С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Кононеко, Л. Мацько, Н. Мех, О. Селіванова, В. Ужченко, М. Шведова. З огляду на це поняття «стереотип» набуває різного змісту і функцій залежно від сфери наукового використання. Однак у етнолінгвістиці поняття стереотипів недостатньо вивчене і словник стереотипів української мови ще потребує ґрунтовного опрацювання та доповнення.

Вивчення національно-культурних стереотипів, пов'язаних з образом жінки в українській мові та культурі, є важливим етапом вивчення українського світосприйняття, закодованого в мові. Стереотип жінки є фрагментом мовної картини світу українців. Питання картини світу є актуальним в сучасному мовознавстві загалом та етнолінгвістиці зокрема.

Мета нашої розвідки полягає в описі лексико-стилістичних засобів, за допомогою яких у пісенних текстах виражено уявлення та ставлення (стереотипи) українського народу до жінки-вдови та встановлення їх складових. Поглиблений аналіз пісенних текстів дає змогу відтворити ключові елементи стереотипу жінки, тобто панівних уявлень про суто жіночі риси вдачі, зовнішності та поведінки. До того ж народна творчість містить чимало безпосередніх настанов щодо взаємин між чоловіками та жінками, між жінками та громадою.

Поняття «стереотипу» виводять в основному із соціології, де воно означає суспільно усталені уявлення і переконання про певні явища, предмети і особи. Соціальний стереотип – схематичне уявлення про певний соціальний об'єкт (людину, групу, явище), якому притаманна велика стійкість. Соціальний стереотип нерідко формується на основі досить обмеженого попереднього досвіду або обмеженої інформації, що призводить до фіксації вторинних, випадкових ознак об'єкта [13, с. 389]. Це явище є наслідком спрощеного схематичного способу мислення (і мовлення), і, як і більшість схем, полегшує розуміння чи орієнтування людини в навколишній суспільній дійсності.

Поняття «стереотип» у науковий дискурс увів на початку ХХ століття У. Ліппманн. Він розглядав соціально-психологічну природу стереотипу, а також деякі закономірності його мовної репрезентації. Досить точними були його роздуми про витoki стереотипів: «... ми виділяємо, вихоплюємо те, що наша культура вже визначила для нас, і ми виявляємо тенденцію сприймати те, що нами обрано, у формі, стереотипізований для нас нашою культурою» [23, с. 55]. У цьому процесі виявляється тенденція підтверджувати вже наявні стереотипи, звертати увагу на інформацію, яка їм відповідає, та ігнорувати інформацію, що їм не відповідає. Наступні дослідження показали, що зміст стереотипів, справді, в основному детерміновано культурою.

Серед науковців класичним було визнано визначення Д. Олпорта: «... стереотип – це перебільшене переконання (думка), яке асоціюється з певною категорією. У його функцію входить виправдання (пояснення) нашої поведінки у зв'язку з цією категорією» [22, с. 350]. У світлі когнітивних досліджень здається обґрунтованою думка про те, що «стереотип є формою раціонального пізнання світу, яка спрощує і прискорює обробку інформації» [2, с. 45], що це особлива форма збереження знань і оцінок, тобто концепт орієнтувальної поведінки [14]. Досить об'ємне визначення подає Ф. С. Бацевич: «Стереотип – схематизований і певною мірою однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на невеликій кількості рис оцінного характеру, які вважаються типовими (взірцевими) для всього класу речей; суб'єктивне поняття поточного мислення і мовлення, яке є невід'ємним складником мовної картини світу певного етносу і засвоюється в процесі соціалізації особистості, оволодіння нею етнічною мовою і культурою» [1, с. 258].

Виникнення національно-мовних образів світу зумовлено тим, що хоча «всі народи ходять під одним сонцем та місяцем й майже однаковим небом і залучені до єдиного історичного процесу, вони ходять по різних землях, у них різний побут та історія, тобто виростають вони з різного ґрунту. А звідси – цінності, спільні

для всіх народів, розташовуються в різному співвідношенні. Ця особлива структура спільних для всіх народів елементів і складає національний образ, «національну модель» світу» [3, с. 78]. Отже, мовна картина світу в кожного народу має свої особливості, які виникли під впливом навколишнього середовища, способу життя, історії, культури, традицій тощо, від психічного складу людей, що спілкуються певною мовою, їхньої ментальності, а також від особливостей мови. З огляду на вивчення мовної картини світу В. Телія визначає стереотип «тією зв'язною ланкою, яка поєднує сприйняття, мислення і мову. Вони становлять своєрідні константи мовної картини світу, оскільки через ці імена в концептуальну картину світу влітається те побутове уявлення про світ, яке зафіксоване цією мовою» [18, с. 46].

Мова української народної пісні – самобутня художньо-естетична система національної мови. Серед українських мовознавців, які досліджують мову фольклору, а відповідно і мовно-етнічні стереотипи та дотичні до них поняття (національні концепти, лінгвокультуреми), – Н. Данилюк [4], С. Єрмоленко [6], В. Жайворонок [7, с. 8], В. Кононенко [10], Л. Мацько [15] та ін.

Як відомо, національні особливості в мові відображає передусім лексика етнокультурного характеру, в якій особливо виразно простежується шлях духовного розвитку етносу. Саме цей аспект життя слова постає у фольклорних текстах. Як один з найяскравіших виявів національної самобутності, мова українського фольклору зберігає і передає наступним поколінням особливості світосприймання народу, факти його історії, картини соціального та родинного побуту, найрізноманітніші відтінки людських почуттів та оцінок, втілених у відшліфовані словесно-виражальні форми, значною мірою символізовані.

Пріоритет «людського фактору» стимулював науковців вивчати людину, її мовленнєву діяльність та те, як людина представлена в мові. Поле «ЛЮДИНА» можна вважати найчисленнішим. Це зумовлене антропоцентричним характером мови загалом і фольклору зокрема. У пісні як поетичному жанрі життя відображено через почуття, думки, переживання носія фольклору. Найвагоміший концепт людина представлено субконцептами *жінка*, *чоловік*, які теж мають свої субконцепти.

Поле «ЖІНКА» представлено такими субконцептами: *мати*, *донька*, *сестра*, *мачуха*, *свекруха* (родинна приналежність); *дівчина*, *молодиця*, *баба* (вікова); *вдова*, *кума*, *сусідка*, *панна* (соціальна).

Спроби реконструкції народних уявлень про українську жінку, її вдачу, долю вже неодноразово здійснювались в межах досліджень фольклорно-етнографічної спадщини. Проте, дослідники народнопісенної творчості, які тяжіли до романтичного напрямку, у своїх працях конструювали дещо ідеалізований образ українки, підкреслював чи навіть перебільшував позитивні риси. Наприклад, М. Костомаров писав: «Українська жінка в поезії українського народу змальована такою духовно прегарною, що й у самому своєму упадку виявляє поетично свою чисту натуру й соромиться свого пониження» [11, с. 81]. Пізніші розвідки та зібрання українських народних пісень більш реалістично змальовують життя та становище жінки в українському суспільстві.

Ставлення українців до жінки, яка втратила чоловіка, було неоднозначним. За народною традицією вдовство, оцінювався як соціально-неповноцінний, тобто соціальну роль жінки-вдови розглядали як відхилення, девіацію стосовно соціокультурної норми – заміжньої жінки-молодиці.

У піснях про кохання зустрічається лексичне протиставлення *дівчина* – *хазяйська жона* – *вдова*: «– *Хазяйська жона* все складки складає, *А бідная вдова* все думки гадає, *А в прекрасної дівчиці* ще думок немає. Тільки думки: пійду погуляю, Пійду погуляю, ні об чім не думаю» [12, с. 81]. Як правило, заміжня жінка працює разом з чоловіком, тому на її плечі лягає лише «жіноча» робота (робота на городі, в хаті, виховання дітей), «чоловічу» роботу виконує господар/хазяїн. Дівчина ще не обтяжена думками про побут, вона працює разом із родиною, але всі її думки про майбутнє, про кохання, вечорниці, шлюб, вона ще не обтяжена буденними сімейними турботами, тому в піснях про неї використовуються епітети *прекрасна*, *весела*, *молоденька*. На плечі жінки, яка залишилась після смерті чоловіка сама на господарстві та ще й з малолітніми дітьми, лягає велика відповідальність та труднощі. Тому всі її думки невеселі, використовуються постійний епітет *бідна* / *бідная*, переважають словосполучення *думки гадає*, *дев'ять думок має*, що означають заклопотаність та нелегкість життя.

Цікавим є текст веснянки «Зелена діброва, переночуй мене», в якій народний геній використовує стилістичний прийом паралелізму, побудувавши такі лексичні опозиції: *сивий соколонько* – *малий соловейко* – *зозуля*; *червона малина* – *хрещатий барвінок* – *васильок*; *замужня жона бідная вдова* – *дівчина*: «– *Сивий соколонько* високо літає, *Малий соловейко* щебече раненько, *Зозуля* кує жалобненько. ... А що в світі красно процвітає? – *Червона малина* красно процвітає, *Хрещатий барвінок* садочок – встеляє, *А васильок* три запахи має. ... Хто в світі доволі гуляє? – *Замужня жона* – она діти має, *А бідная вдова* дев'ять думок має, *А дівчина* доволі гуляє. *Замужня жона* йде з корчми, гукає, *А бідная вдова* йде з поля, думає, *А дівчинька* доволі гуляє» [19, с. 67–68]. Заміжня жінка, захищена соціально, тому вона змальована *сивим соколом*, *червоною калиною*, а також у вільний час вона може собі дозволити зайти до корчми. Дівчина – *маленький соловейко*, *хрещатий барвінок*, її життя безтурботне і вона доволі гуляє (прислівник *доволі* влучно підкреслює її незалежність). Жінка-вдова постає перед нами в образі *зозулі*, яка жалібно кує, або *василечка*, вона не може собі дозволити розваг, лише важка праця та господарські думки обважніли її голову.

Хоча вдова посідала досить міцне матеріальне становище, що давало їй більшу свободу, але й господарство, яке в той час особливо потребувало чоловічих рук, змушувало її задумуватись про якнайшвидше одруження. Крім того, вдруге одружуватись вдовиці змушував тиск громадської думки, яка, зазвичай, недовірилисто ставилась до самотніх жінок.

До вдови-нареченої в народних піснях простежується дещо неприязне ставлення, а весілля, як правило, супроводжувалося дитячим плачем, бо часто діти відчували, що вітчим не замінить рідного батька: «... – Не ходи, *вдово*, по воду, Бо моя матінка не злюбить І криниченьку не зрубить, І барвіночком не оплете, І василечком не обмете» [12, с. 94]. «Ой знати, знати *вдовиное весілля* – Не розпустить коси, як павонька пір'є (Нероз-

пущена коса, як совині пір'я) Павонька хвіст розпустить, А вдова хвіст не розпустить» [19, с. 268]. «Ой знати, знати *вдовино весілля* : Вітрец віє, коса не леліє. До шлюбу іду, *дітоньки* веду І свої сльозоньки роню. Другого мужа буду мати, Не буду вже об них дбати. Як прибуду додому, *дітоньками* обсаджуся – Нема рідного отца, уже ними не повеселюся. Іден піде з косою, а другий з грабельками, А вітчим жене за моїми *дітоньками*. Я об них дбаю, до купоньки їх скликаю, – Нема у них рідного отца, не буде до купи скликати» [19, с. 268]. Такі пісні рясніють емоційно-забарвленими епітетами, зменшено-пестливою лексикою: *сльозоньки, дітоньки, грабельками, купоньки*.

Більшість матерів не хотіло бачити за невістку вдову. В народі існувало уявлення, що вдова знається на чарах і першого чоловіка вона сама позбавила життя – зчарувала, тому матері переживали за своїх синів: « – Позволь, мати, *вдову* взяти, *Вдова* знає шанувати, Мед-вином напувати, В кармазини убирати. – Не позволю й *вдови* взяти, *Вдова* знає й *чарувати*, *Зчарувала* й мужа свого, *Збавит* тебе, молодого» [17, с. 119–120]. А от серед молодих козаків, навпаки, вважалося, що жінка-вдова вже має певний життєвий досвід і знає як «*шанувати*» чоловіка. Також побутувало уявлення, що з дівчини, яка самотійно не вела господарства, господиня погана, а от вдова вже має такий досвід: «... Та йшов козак до *дівчини*, зайшов до *вдовиці*. А в *вдовиці* дві світлиці, а третя кімната: Ой тим *дівка* не свата, що ще й *неприбрата*. Ой тим хата *неприбрата*, що стеля дубова; Ой тим *дівка* не сватана, що вона й убога» [16, с. 53].

Ціла низка піснених текстів, в яких оспівано людські почуття побудована на опозиції «*дівчина*» – «*вдова*». Особливо цікавим є лексичне протиставлення із компонентом серце: «дівоче» – «вдовине». Відомо, що доля жінки-вдови важка. Залишившись самотньою та ще й з малими дітками, вона змушена взяти всі побутові труднощі на себе. Окрім того, серце її обпечене втратою, горем; хоча, можливо, перший чоловік приніс їй багато сліз та мук, іноді й фізичного болю від побиття (п'яниці, гуляка). Дівчина ж, перебуваючи в батька-матері, ще не має чіткого уявлення про подружнє життя, вона мріє про кохання та вірить лише у щасливе заміжжя. Неабияку роль у цьому відіграє і вікова різниця. Тому вдовине серце народ порівняв із осіннім сонцем, яке ніби й світить, але тепла вже не дає, з кожним днем стає холоднішим. (*Сонце*, як і *серце*, у свідомості українців є символом життя). Дівоче серце порівнюється із весняним сонцем, коли вся природа оживає після зимових холодів, з кожною хвилиною стає тепліше і все довкола починає буяти: «*Бо вдовине серце*, як *осіннє сонце*: Воно світить, світить та не гріє, а все *холодіє*. А *дівоче серце*, як *весняне сонце*: Воно часто хоч і *хмарнесеньке*, та все *теплесеньке*» [20, с. 115].

Отже, амбівалентне ставлення до вдови у громаді «має синкретичний та полістадіальний характер: у ньому поєднуються патріархатні упередження щодо самотньої самотійності жінки (втілені в містичному страху перед її «надприродною» силою) та християнського співчуття і милосердя до неї» [9, с. 235]. Ці різні за своєю природою чинники виводили удову на особливе місце в родині, громаді, підкреслюючи її незалежність від чоловіка. Водночас «доволі дієвою була й суспільна настанова на виправлення (нормалізацію) цієї аномальної ситуації: через повторне одруження вдові належало змінити її особливий статус на єдино прийнятну роль заміжньої жінки» [9, с. 235].

Як бачимо, в українських народних піснях відбиті, в основному, соціальні стереотипи, створені колективом, адже пісенні тексти є колективним витвором і вдосконалювалися протягом століть, та й не одним автором. Українці, створюючи пісенні тексти, використовували соціальні стереотипи, спираючись не лише на власний досвід. За допомогою лексико-стилістичних засобів, які створюють мовний образ жінки-вдови в піснених текстах, соціальні стереотипи закріпилися і збереглися. Вони, як правило, традиційні та постійні.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. Белова А. Д. Лексична семантика і міжкультурні стереотипи / А. Д. Белова // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. – К. : Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – № 7. – С. 43–48.
3. Гачев Г. Д. О национальных картинах мира / Г. Д. Гачев // Народы Азии и Африки. – 1967. – № 7. – С. 77–92.
4. Данилюк Н. О. Поетичне слово в українській народній пісні / Н. О. Данилюк. – Луцьк : Ред.-вид. від. Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 511 с.
5. Демьянков В. З. Стереотип / В. З. Демьянков // Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : Изд-во Москов. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова, 1996. – С. 177–179.
6. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. / Жайворонок В. В. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 32. – С. 51–53.
9. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / Оксана Кісь; НАН України, Ін-т народознавства. – 2-ге вид. – Львів, 2012. – 287 с.
10. Кононенко В. Концепти українського дискурсу / В. Кононенко. – К. – Ів.-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
11. Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях // Н. Костомаров. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. 8. – Т. XIX. – СПб., 1906. – С. 6–176.
12. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. 8. – Т. XIX. – СПб., 1906. – С. 933–1081.
13. Краткий словарь по социологии / Под ред. Д. М. Гришиани, Н. И. Лопатина. – М., 1988. – 479 с.

14. Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект / Под ред. В. В. Петрова. – М., 1996. – С. 95–142.
15. Мацько Л. І. Теоретичні засади лінгвокультурогічного аналізу тексту // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Сер. 10; Проблеми граматики і лексикології української мови. – К. : НПУ, 2008. – Вип. 3. – Кн. 2. – С. 311 – 322.
16. Метлинський А. Народные южнорусские песни / Издание Амвросия Метлинского. – К. : В университетской типографии, 1854.
17. Народні пісні в записах Михайла Павлика / [упоряд. і приміт. О. І. Дея, В. А. Качкана]. – К. : Муз. Україна, 1974. – 318 с.
18. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинации единиц / Телия В. Н. – М. : Наука, 1986. – 312 с.
19. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) // Упоряд., текстолог. інтерпритація і комент. О. І. Дея. – К. : Наук. думка, 1974. – 782 с.
20. Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич / Упоряд. С. В. Мишанич (тексти), М. В. Мишанич (мелодії). – К. : Наук. думка, 1982. – 424 с.
21. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського; [атрибуція автографів, упоряд., передм. і приміт. О. Дея] – К. : Наук. думка, 1983. – 527 с.
22. Allport G. The Nature of Prejudice. – Reading, MA : Addison-Wesley, 1954. – 369 p.
23. Lippmann W. Public Opinion. – New York : MacMillan, 1922. – 427 p.